ذڪيہ ڏاهري

اسلوب جو فن: مختصر جائزو
The Art of Style-A Brief Analysis

Abstract:

The writer represents multifarious aspects of life via Novel, Drama, Short Story, Essay and other literary genres. These compositions quintessentially help us to understand social, political, religious and ethical values. The style has significant importance in literature. The writer gets his/ her subject-matter from the society and adorning this material with appropriate diction returns the same in an artistic form to the society. Peculiarly individualistic pattern is the hallmark of the Style. The characteristic uniqueness of Style of a writer enriches his subject's impact. Semantically style means- a way of expression, a particular mode, and expeditionary paragraphs embellished with exquisite phrases. A good writer must know the art of impressive Style. This article deals with this topic in a concise way.

اسلوب، فڪر يا خيال جي اظهار جو منفرد ۽ دلنشين ڍنگ آهي، جنهن کي انگريزي ۾ "Style"، اردو ۾ طرز يا اسلوب چيو وڃي ٿو. اسٽائل لفظ، يوناني لفظ "Stitus" مان نڪتل آهي، جيڪو هاٿي جي ڏند، ڪاٺي يا ڪنهن ڌاتوءَ مان ٺهيل نوڪيلو اوزار ٿئي ٿو. جنهن وسيلي ميڻ جي تختين تي حرف، لفظ يا مختلف نقش اُڪريا ويندا آهن. اسلوب، لفظن جي چونڊ يا سنوارڻ، سڌارڻ جو ڍانءُ آهي، جنهن جي ڪري ڪيس اسٽائل جو نالو ڏنو ويو. فارسي يا عربي ۾ اسلوب کي "سبڪ" چيو وڃي ٿو. جنهن جي لغوي معنيٰ ڌاتوءَ کي پگهرائڻ يا سانچي ذريعي شڪل ترتيب ڏيڻ آهي. اهوئي سبب آهي تہ خيال کي ذهن جي سانچي ۾ تصور جو روپ ڏيڻ جي ڪوشش کي اسلوب چيو وڃي ٿو.

اسلوب جي لغوي معنيٰ: لغتن جي روشنيءَ ۾ لفظ اسلوب جي معنيٰ هن ريت آهي:

"فيروزاللغات موجب: اسلوب (اس_لوب) (ع، ا، ند) طريقو طرز، روش،

جمع : اساليب (1)

اعجازالغات ۾ اسلوب جي هيءَ معني ملي ٿي:

"اسلوب (اس_لوب) (ع, مذ) طريقو طرز انداز روش". (2)

نورالغات ۾ اسلوب جي معني هيءَ ملي ٿي:

"اسلوب (ع_ بالضم) مذڪر, راه, صورت, طور, طرز, روش, طريقو اسلوب ٻڌجڻ . لازم, صورت پيدا هئڻ, راه نڪرڻ, (شوق)" (3)

سنڌيڪا لغت ۾ جاٽايل آهي تہ:

1_ انداز ڍنگُ, 2_ (الف) اسلوب (ب) عبارت, Style (n) نمونو (ت) فني اظهار ۾ مهارت, 3_ (الف) فيشن (ب) ڏيکدار ٺاهوڪو (متعدي)

1_ خطاب ڏيڻ, نالو وٺي سڏ ڪرڻ

2_ نمونو ٺاهڻ, انداز وضع ڪر (4)

جاٽايل لغتن مطابق, لفظ اسلوب عربي ٻوليءَ جو آهي. اسلوب جي معنيٰ آهي, طور طريقو نمونو ڍنگ, ڏيکاءُ ٺاهوڪي عبارت, مطلب تہ مصنف جيڪا تحرير لکي ٿو ان جي فن کان بخوبي واقف هجي.

اسلوب جي وصف: اسلوب مان مراد آهي تہ لفظن, اصطلاحن, تشبيهن, استعارن, محاورن جو ٿُز ۾ ڀرپور واهپو جنهن کي ليکڪ پنهنجي اظهار کي موثر ڪرڻ لاءِ استعمال ڪري ٿو. اسلوب جي ڪري ئي تحرير سهڻي ٻڌجي پوي ٿي. ائين بہ چئي سگهجي ٿو تہ اسلوب جي ذريعي ٻوليءَ جو درست استعمال ڪري سگهجي ٿو. ڪنهن بہ تحرير ۾ ٻوليءَ جا نج لفظ ڪتب آندل هوندا تہ تحرير سهڻي ٿي پوندي. طاهره اقبال اسلوب جي وصف پنهنجي ڪتاب منٽو ڪا اسلوب ۾ هن طرح بيان ڪئي آهي:

"اسلوب ڪا غير متحرڪ يا جميل شيءِ نہ آهي. معاشرتي, معاشي, سياسي, اخلاقي, تهذيبي, قدرن, روين, اصولن, قاعدن سان هر دور جو اندازِ تحرير جڙيل ٿئي ٿو ۽ ان جي تبديلي ان تي اثر انداز ٿئي ٿي. جڏهن ڪو مصنف پنهنجي ڪنهن خيال, تصور مضمون يا موضوع کي پنهنجي مخصوص طرزِ تحرير ۾ بيان ڪري ٿو تہ اها ئي طرزِ تحرير ان جو اسلوب چورائي ٿو." (5)

ناول, ڊرامي, ڪهاڻيءَ ۽ ٻين صنفن ذريعي ادب, زندگيءَ جي مختلف رُخن ۽ پهلوئن جي ترجماني ڪري ٿو جن ۾ اسان سماجي, سياسي, مذهبي, اخلاقي قدرن جو بخوبي اندازو لڳائي سگهون ٿا. ليکڪ پنهنجا موضوع معاشري مان حاصل ڪري ٿو.

ان کي سهڻن لفظن جو ويس پهرائي سماج کي ارپي ٿو. پنهنجي منفرد ”اسلوب بيان“ وسيلي ليکڪ موضوع کي خاص بڻايو ڇڏي. ڪيترائي اديب اهڙا آهن، جن جي تحرير کي بنا مصنف جي نالي جي به پڙهندڙ هڪدم پروڙي ويندو. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس“ ۾ لکي ٿو ته:

”ادب ۾ انداز بيان جي ڪافي قدر و قيمت آهي. ادب اسان انهيءَ شيءِ کي چئون ٿا، جنهن ۾ بنهي ڳالهين جو خيال ڪيل هجي. يعني ان جي مواد ۾ عام انسان جي دلچسپيءَ جو سامان هجي ۽ ان مواد جو انداز بيان ذاتي، داخلي ۽ دلڪش هجي. ان ٻئي پهلوءَ کي ”اسلوب بيان“ به چيو ويندو آهي. انهن ٻن ڳالهين جي هجڻ ڪري ادب ۾ تاثر ٿئي ٿو.“ (6)

سنڌي ادب ۾ ڪيترن ئي اديبن مختلف ادبي صنفن تي قلم کنيو آهي. جنهن ۾ هر اديب جو انداز بيان يا اسلوب مختلف هوندو آهي. جن جي باري ۾ ادبي حلقن پاران مختلف رايا پڻ جڙندا آهن، ته سندس انداز بيان منفرد آهي يا سندس اسلوب سهڻو سادو ۽ وڻندڙ آهي.

پنهنجي موضوع کي پيش ڪرڻ لاءِ مصنف کي اهو طريقو اختيار ڪرڻ گهرجي، جيڪو سندس تحرير کي پر اثر بنائڻ لاءِ ڪيس مناسب لڳي. سندس تحرير ۾ لفظن، جملن ۽ محاورن جو استعمال نج ٻوليءَ ۾ هجي، جيڪا ان هلندڙ دور ۾ مروج هجي. ٻين لفظن ۾ مصنف، ٻولي اهڙي تحرير ڪري، جيڪا آسانيءَ سان سمجهه ۾ اچي. ادب ۾ مصنف کي پنهنجي موضوع پيش ڪرڻ جي آزادي هوندي آهي. هو پنهنجي دور جي اسلوب جو خيال رکندي، پنهنجي تحرير کي اثرائتو رنگ ڏيندو آهي، جنهن جي ڪري تحرير جي انفراديت قائم رهندي آهي. عام موضوع کي به ليکڪ پنهنجي اسلوب جي ذريعي ئي خوبصورت بنائيندو آهي. ڊاڪٽر گوپي چند نارنگ پنهنجي ڪتاب ”ادبي تنقيد اور اسلوبيات“ ۾لکي ٿو ته:

”اسلوب زيور آهي، ادبي اظهار جو جنهن سان ادبي اظهار جي جاذبيت، ڪشش ۽ تاثير ۾ اضافو ٿئي ٿو.“ (7)

ليکڪ، جيڪو ڪنهن مضمون جو مهارت سان اظهار ڪري ٿو ان جو سرمايو لفظ ۽ زبان جا مختلف طريقا آهن. اهو سرمايو اسلوب جي ذريعي ليکڪ

استعمال ۾ آڻي ٿو. اسلوب جو نقش شاعريءَ ۾ نمايان ڏسي سگهجي ٿو ڇو تہ شاعري ۾ تشبيهون، استعارا، علامت وغيره شعر کي وڏيڪ خوبصورت ۽ بامعني بڻائين ٿا. افساني يا ناول ۾ وري منظرنامو، پلاٽ، واقعا، مڪالما، ڪردار، نڪتہ نظر، وغيره بيانيہ انداز ۾ پيش ڪيا ويندا آهن. اثرائتو انداز بيان پڙهندڙ تي گهرو احساساتي اثر قائم ڪري ٿو. سيد عابد علي عابد، پنهنجي ڪتاب، اسلوب ۾ لکي ٿو تہ:

”اسلوب مان مراد ڪنهن لکڻ واري جو اهو انفرادي ڍنگ جي تحرير آهي، جنهن جي آڌارتي اهو ٻين لکڻ وارن کان جدا ٿي وڃي ٿو.“ (8)

مصنف جڏهن پنهنجي دور ۾ ڪو مقام حاصل ڪري ٿو تہ ضرور سندس تحرير ۾ ڪي اهڙا گڻ هوندا آهن، جيڪي هن کي ٻين مصنفن کان جدا ڪري بيهاريندا آهن. اديب سماج جو ترجمان ٿئي ٿو هو چوڌاري ماحول کي بيان ڪرڻ لاءِ خاص اسلوب جي چونڊ ڪري ٿو ۽ پنهنجي مشاهدن ۽ تجربن کي، نثري توڙي شعري صنفن جو اهم حصو بڻائي ٿو.

ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ادب جي ارتقائي تاريخ“ ۾ لکي ٿو تہ:

”اسلوب هڪ ’شخصي اظهار‘ آهي، جو لکندڙ جي تخليق ۾ ترتيب وٺي ٿو. ان جي تشڪيل زبان جي مخصوص استعمال جي طريقي مان ٿئي ٿي! اسلوب، تحرير جي ان خاصيت کي چئجي ٿو جنهن جو واسطو اظهار سان آهي. پنهنجي خيالن، لطيف جذبن ۽ نازڪ احساسن کي لفظن ۽ زبان ۾ قيد ڪرڻ جي طريقي کي اسلوب چئجي ٿو.“ (9)

هر ٻوليءَ کي اسلوب يا ادائيگيءَ جو طرز ڍنگ پنهنجو آهي. جيئن هر اديب وٽ پنهنجو اسلوب آهي. ائين هر ٻوليءَ وٽ پنهنجو اسلوب آهي. ڪنهن جاگرافي علائقي ۾ ڳالهائجندڙ ٻوليءَ جا مختلف لهجا ٿي سگهن ٿا. ڪنهن جاگرافيائي حدن ۾ رهندڙ هڪ وسيع ۽ گهڻ ڪرت واري سماج ۾ اُن جي مڪيہ ٻوليءَ جا، جدا علائقن ۾ لهجا ڳالهايا ويندا آهن. اهي جيڪي ان علائقي جي خاص سڃاڻپ هوندا آهن. انهن لهجن ۾ لکيل ۽ چيل ادب ۾ اهي گڻ بنهہ نروار نظر ايندا آهن. جيئن شاهہ لطيف جي ڪلام تي لاڙ جي ٻوليءَ ۽ لهجي جو اثر ڪجهہ وڌيڪ نظر اچي ٿو ۽ سچل سرمست

جي ڪلام ۾ سري واري لهجن جو اثر چٽو آهي. اهي سمورا لهجا فطري آهن. پر انهن جو هڪ ٻئي کان ڪنهن حد تائين متاثر ٿيڻ بہ فطري عمل آهي. ويهين صديءَ ۾ اسلوب، معنوي لحاظ کان پنهنجي هڪ ڌار سڃاڻپ حاصل ڪئي. اسلوب ڪنهن اديب يا شاعر جو تخليقي جوهر آهي.

اسلوب مان مراد مصنف جي اها انفرادي طرز تحرير آهي. جنهن جي ڪري هو ٻين مصنفن کان منفرد ٿئي ٿو. ان انفراديت ۾ گهڻا عنصر شامل هوندا آهن. مثال: ڪو مصور جيئن تصوير ۾ مختلف رنگ ڀري ان کي خوبصورت بنائي ٿو. بلڪل ائين، هڪ شاعر خوبصورت استعارن، تشبيهن ۽ سهڻن لفظن ذريعي پنهنجي شاعريءَ ۾ روح ڦوڪي ٿو. اديب پنهنجي تحرير ۾ لفظن ۽ اصطلاحن، محاورن جو رنگ ڀري ان کي خوبصورت بنائي ٿو. انسان جي باطن ۾ هن جي تصورات جو اثر ٻوليءَ تي رهي ٿو. جيئن تہ اديب جي ٻولي ڪڏهن علامتي، ڪڏهن رواني، ڪڏهن بياني، ڪڏهن خطاب جي طرز واري تہ، ڪڏهن حوالن واري ٿئي ٿي. اسلوب ان علامتن ۽ اشارن کي بہ ڏسي ٿو. جيڪي تهذيبي پسمنظر، اخلاقي، معاشرتي، اقدار ۽ عصري رجحان جو نتيجو ٿين ٿا. اسلوب وٽ تخليق جو هڪ اهڙو عمل يا طريقي ڪار آهي، جيڪو آوازن، لفظن ۽ ساخت کي نئين معنيٰ ۽ سڃاڻپ ڏئي سگهي ٿو. اسلوب جو ادب جي واڌ ويجهہ ۾ اهو مقام آهي.

اسلوب جي اهميت: ڪنهن بہ تحرير ۾ اسلوب جي ذريعي ئي لاڳاپيل دور جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ ان دور ۾ ٻولي ڪهڙي هئي. ان دور جي ثقافت، ريتون رسمون، رهڻي ڪرڻي، سياسي، سماجي، اخلاقي، مذهبي ماحول جو اندازو تحرير وسيلي بخوبي لڳائي سگهجي ٿو. ڪهاڻيءَ ۾ جيئن تہ ڪردار ۽ واقعا فرضي هوندا آهن. پر ڪهاڻي اها مقبوليت حاصل ڪري ٿي، جنهن جا سمورا جزا مڪمل هجن. جنهن ۾ پلاٽ، ڪردار، مڪالما ۽ ڪو تضاد شامل هجي- خاص طور تي ڪردار جي ٻولي، سندن ڪردارن جي گهرج مطابق هجي.

هر ليکڪ شعوري طور تي اسلوب کي پنهنجي شخصيت ۾ جذب ڪري ٿو. ڪنهن بہ اديب جي اسلوب کي سمجهڻ لاءِ سندس انفرادي توڙي سماجي زندگيءَ جو جائزو وٺڻو پوي ٿو. ڪنهن بہ اديب جي ڊڪشن جي ڄاڻ تيسين نہ سگهندي، جيستائين سندس اردگرد ماحول جي پسمنظر جو جائزو نہ ٿو ورتو وڃي. ان ڪري هر ليکڪ جو اسلوب سندس سڃاڻپ جو اهڃاڻ بڻجي سامهون اچي ٿو. ڪوبہ اديب يا

شاعر اسلوب کان بنا تخليقي قوت حاصل نہ ٿو ڪري سگهي. ڊاڪٽر عبدالله سيد، پنهنجي ڪتاب ’طيف نثر‘ ۾ اسلوب جي وصف هن طرح ڏني آهي:

”اسلوب مان مراد اهو بليغ انداز ۾ پيش ڪرڻ آهي، ۽ اهي تمام وسيلا استعمال ڪرڻ مراد آهي، جن مان ڪا ادبي تحرير موثر ثابت ٿي سگهي.“(10)

مصنف جي تحرير، سندس همعصرن کان ڪيتري قدر مختلف آهي، ان جو اندازو لکت واري ٻولي جي ذريعي بخوبي لڳائي سگهجي ٿو. ڪنهن خاص دور ۾ ادب جي ڪنهن صنف لاءِ مروج زبان و بيان ۽ طرزِ تحرير، خاص اهميت رکن ٿا، ڪنهن بہ دور جو لهجو انداز بيان، انداز تحرير، ان دور جو اجتماعي اسلوب چورائي ٿو.

ادب ۾ عام طور تي ڪنهن بہ مصنف کي ٻوليءَ تي مهارت حاصل ڪرڻ لاءِ، ڪجھ خوبين جو مالڪ هئڻ لازمي هوندو آهي. مصنف پنهنجي زماني جي اديبن ۽ نثر جي ماهرن کان منفرد انداز رکي. سندس تحرير ۾ ان زماني جي پختي ادبي روايتن جي پرورش ۽ وڌڻ ويجهڻ جي قوت حاصل ڪرڻ جي باوجود ڪانئن ڪجھ مٿانهون هجي. ان ۾ تازگي، نواڻ ۽ جدت جو عنصر شامل هجي، سندس تحرير ۾ مڪمل اظهار سمويل هجي، يعني ڪنهن شخص جي ڪا خاص سڃاڻپ يا ڪو تڪيہ ڪلام هجي جيڪو شخصيت سان وابستہ هجي ۽ سندس تحرير ۾ ظاهر هجي اهڙي تحرير ۾ نواڻ، جدت، ۽ تازگي هوندي آهي.

اسلوب جا بہ وڏا عنصر داخلي ۽ خارجي آهن. ڪنهن بہ شاعر يا اديب جي تخليق تي، ان جي داخلي ۽ خارجي زندگيءَ جي بہ مهر لڳل هوندي آهي. داخلي عنصر مان مراد، اديب جيڪو سوچي يا محسوس ڪري ٿو ان کي قلمبند ڪري. داخلي عنصر جو اندازو ان وقت لڳائي سگهبو، جڏهن هو ذاتي مسئلن جي اپٽار ڪري. خارجي عنصر ۾ ان مصنف جا احساس، خيال، سندس انفرادي طريقي تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿيندو. اديب جي داخلي عنصر مان ئي خارجي عنصر پڻ نهي ٿو. هر دور جا سياسي، سماجي، تهذيبي، ثقافتي، مذهبي، علمي و ادبي لاڙا مختلف هوندا آهن، جيڪي دور جي اسلوب جوڙڻ ۾ اهم عنصر طور متحرڪ هوندا آهن، جيڪي وقت سان تبديل ٿيندا رهندا آهن.

معياري ۽ وزندار تحرير لاءِ مصنف وٽ خيال جي بلندي ۽ پختگي هئڻ گهرجي. ادب جي ڪهڙي بہ صنف هجي، مصنف ان کي صحيح نباهڻ جي ڪوشش

ڪري تہ جيئن ان ۾ پنهنجي الڳ اندازِ بيان جي ڪري سونهن پيدا ڪري سگهي. ڪا بہ تحرير تڏهن نمايان نظر ايندي جڏهن ان ۾ خيالن جي گهرائي هوندي، خيال کي بہ ڪو عام ماڻهو بيان نہ ڪري سگهندو آهي. اهو مصنف جنهن وٽ پنهنجو جدا اسلوب هجي خيال کي سهڻن لفظن جو لباس پهرائي اهڙو پيش ڪندو جو عام ڳالهہ بہ خاص بڻجي پوندي.

ادب هميشہ پنهنجي دور جي نمائندگي ڪري ٿو اها خاصيت سندس روح آهي. مصنف ۾ اها صلاحيت هئڻ گهرجي تہ پنهنجي دور کي ماضيءَ کان جدا ڪري بيهاري هڪ نئين شڪل ڏئي. مصنف عوام کي ويجهو هجي تہ ان دور ۾ ماڻهن جي سوچ ڪهڙي آهي، سندن خواب ڪهڙا آهن، سماج جا مسئلا ڪهڙا آهن. پڙهندڙ طبقي جي مزاج مطابق ليکڪ کي لکڻ گهرجي. سماج جو مشاهدو مصنف لاءِ لازمي آهي ڇو تہ هو پنهنجي تصنيف لاءِ موضوع سماج مان ئي کڻي ٿو. مصنف جو موضوع ڪهڙو بہ هجي سندس تحرير جو محور معاشرو ئي هوندو آهي. ادب سماج جي ترجماني ڪري ٿو. ان لاءِ فاخر حسين پنهنجي ڪتاب، ادب اور اديب، ۾ لکي ٿو تہ:

> ”اديب جي فطري ضرورت اها آهي، تہ هو مشاهدو ڪرڻ وقت اهم معاملي ۽ اهم پهلو جو انتخاب ڪري ان جي ترجماني اهڙي انداز بيان ۾ ڪري جو پڙهڻ واري لاءِ قابل يقين بنجي وڃي.“ (11)

مصنف جڏهن بہ ڪنهن موضوع تي پنهنجو قلم کڻي ٿو تہ ان جي لاءِ بہ ڪي قاعده قانون مقرر آهن. مقرر ڪيل قائدن کي نظر ۾ رکي مصنف لکندو تہ سندس تحرير جو اسلوب تمام گهڻو سهڻو ٿيندو. بي معنيٰ ۽ غير ضروري لفظن کان ليکڪ کي پاسو ڪرڻ گهرجي. پنهنجي خيالن کي ايمانداريءَ سان پڙهندڙن تائين پهچائي. مصنف کي ٻولي آسان استعمال ڪرڻ گهرجي جيئن پڙهندڙن کي ڪٿي بہ مونجهارو پيدا نہ ٿئي، سٺي تحرير ۾ تشبيهون، استعارا، لفظ، محاورا ۽ اصطلاح اهڙا هوندا آهن. جيڪي ليکڪ جي تحرير کي نمايان ڪري بيهاريندا آهن.
ان جي لاءِ غلام محمد شاهواڻي لکي ٿو تہ:

> ”نثر نويس کي گهرجي تہ ٻوليءَ جي تازگيءَ خاطر نوان نوان لفظ، اصطلاح، استعارا، محاورا ۽ خاص طرح صفتون (Adjectives) وجهي

جنهن ڪري سندس شعر ۾ ندرت ۽ تازگي پيدا ٿئي. اڪر، اصطلاح ۽ استعارا گھٽ وقت استعمال ڪرڻ سان پاروٽا ٿي وڃن ٿا.“(12)

ڪنهن به تحرير جو جائزو وٺڻ کان اول ان جي مصنف ۽ ان دور جي رجحانات جو تجزيو ڪرڻ به ضروري آهي. ڪنهن به ادبي تنقيد جو جائزو وٺڻ لاءِ لازمي آهي، ته فڪري خوبي يا خامي سان لازمي بحث ڪيو وڃي، ڇو ته اسان کي ته ان جي ادبي اهميت کي مدنظر رکڻو هوندو آهي. سڀ کان پهرين اسان کي اهو ڏسڻ گھرجي ته مصنف جيڪو ڪجھ پيش ڪرڻ چاهي ٿو ان لاءِ هن ڪهڙو اسلوب انداز پيش ڪيو آهي. اسلوب جي لاءِ ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻيءَ لکي ٿو ته:

حقيقت ۾ اسلوب يا طرز کي چند جزن جي باهمي اشتراڪ سان وجود ملي ٿو:

(1) زبان جو مخصوص مزاج يا لهجو.
(2) انسان جي شخصي گفتگو جو انداز.
(3) شخصيت.
(4) مجاز (13)

زبان جو مخصوص مزاج يا لهجو: هر علائقي جو لهجو ليکڪ جي تحرير تي اثرانداز ٿئي ٿو. ليکڪ جي عظمت جو دارومدار ان ڳالهه تي آهي، ته پنهنجي تحرير کي سهڻي نموني بيان ڪري ۽ سندس پيشڪش جو انداز الڳ هجي، سندس زبان جو لهجو مخصوص هجي. سندس خيال ڪيترا به ڪٽي بلند هجن سندس جذبن ۾ ڪيترو به جوش هجي، فڪر ۾ تيزي هجي، پر تحرير کي خوبصورت بنائڻ لاءِ ڪيس زبان جو مخصوص لهجو اختيار ڪرڻو پوندو. جيڪو لهجو ان طبقي جي عوام ۾ مقبول هجي. جنهن جي لاءِ اها تحرير لکي پئي وڃي. ٻوليءَ ۾ ڪي لفظ اهڙا هوندا آهن، جيڪي ان وقت رائج نه هوندا آهن. انهن کي تحرير ۾ آڻڻ کان پاسو ڪري.

انسان جي شخصي گفتگو جو انداز: هر فرد جي ڳالهائڻ جو انداز ٻئي فرد کان جدا هوندو آهي. هر فرد، قبيلي جي ڳالهائڻ ۾ فرق ٿئي ٿو. هڪ ڳوٺ يا شهر ۾ رهندڙ ماڻهن ۾ ڪي ماڻهون تيز طبعيت، ڪي صبر وارا، ڪن جي ڳالهائڻ ۾ وري نهٺائي عاجزي هوندي مطلب هر فرد جو انداز ٻئي کان جدا هوندو انهن مان ڪي پڙهيل هوندا، ڪي اڻپڙهيل. سندس ڳالهائڻ جي انداز مان سندن شخصيت جو اندازو لڳائي سگھجي ٿو. شخصي گفتگو جو انداز ئي اسلوب کي بنائڻ ۾ مدد ڪري ٿو.

شخصيت: هر ماڻهو جي شخصيت جدا ٿئي ٿي. ان ڪري ڪنهن ماڻهوءَ ۾ خوداعتمادي جو جذبو هوندو، ڪنهن مصنف جي گفتگو جو انداز صاف ۽ رواني وارو هوندو آهي تہ ڪنهن ۾ فڪري پختگي نہ هئڻ سبب سندس خيال ۽ جذبا بہ وکريل هوندا. ان تحرير ۾ اسلوب بگڙيل هوندو ترتيب بہ بگڙيل هوندي ۽ ان ۾ اها رواني نہ رهندي، جيڪا ڪنهن تحرير کي سگهارو ۽ ڪارفرما بنائڻ ۾ مدد ڪري ٿي. مطلب تہ اديب جي تنها طبع ۽ شخصي لاڙو اسلوب کي جوڙڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪري ٿو.

شمس الدين عرساڻي لکي ٿو تہ:

"تنهن هوندي بہ، اسلوب جي انفراديت ۽ انحصار سمورو اديب جي پنهنجي شخصيت تي آهي. گفتگو جو دارو مدار بہ شخصت تي ئي آهي. هڪڙي عالم کان ڪهڙي گفتگو جي توقع رکي سگهجي ٿي، يا فاضل شخص جي ڳالهائڻ جو نوع ڪهڙو ٿي سگهي ٿي؟ مطلب تہ اديب جي شخصيت اسلوب تي گهٽي کان گهڻواثر انداز ٿئي ٿي، جنهنڪري اسلوب کي ڏسي، شخصيت جي مختلف ۽ متضاد پهلوئن کي سمجهڻ ۾ مدد ملندي آهي". (14)

اسلوب تي مهارت حاصل ڪرڻ لاءِ اديب کي مشق ڪرڻي پوي ٿي، هو ماحول کان اُتساهہ وٺڻ سان گڏوگڏ مطالعي مان بہ راهنمائي حاصل ڪري ٿو. ان حوالي سان پڙهل گفتگو وسيلي بہ لاشعوري طور تي اسلوب جڙي ٿو. اڳتي هلي اها ٻولي نثر نويس توڙي شاعر جي سڃاڻپ بڻجي ٿي.

مجاز: مجاز لفظ مان مراد مصنف جو منفرد انداز، جيڪو سندس شخصيت جي داخلي خوبين کي نروار ڪري سامهون آڻي. يعني مصنف جو داخلي پهلو جيڪو پوءِ خارجي پهلو جي شڪل وٺي سهڻن لفظن جي صورت وٺي سامهون اچي ٿو. شمس الدين عرساڻي جي لکي ٿو تہ:

"اسلوب سراسر مجاز مان نهندو آهي. زبان ۽ لفظن جي ذريعي هڪ قطعي شڪل وٺي ظاهر ٿئي ٿو. مجاز اهو طريقو آهي، جنهن ۾ اديب مضمون جي رعايت سان لفظن ۽زبان جو موزون استعمال ڪندو آهي. هن کي پنهنجي قدر ڪيفيتن، امنگن ۽ تاثرات کي چٽيءَ طرح ظاهر ڪرڻ لاءِ تشبيهن، استعارن، ڪنايين ۽ رمزن جو بہ سهارو وٺڻو پوي ٿو.

اهڙي طرح شخصيت ۽ مجاز جي ربط و ضبط مان اسلوب جي تشڪيل ٿئي ٿي، ۽ اهو لفظن ۽ زبان جي ويس ۾ هڪ صورت اختيار ڪري بيهي ٿو.“(15)

بيان ڪرڻ جي سگهه ۽ انفراديت، جيڪا ليکڪ جي ٻوليءَ جو اهم جزو آهي، سگهاري اسلوب جو سبب اهجاڻ بڻجي ٿي، ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته اسلوب جي انفراديت يا گڏيل محرڪ جو جائزو ورتو وڃي. مثال طور: ڪوبه دور ۽ سماج ٻولي جي هنر کي ڪيتري اهميت ڏيئي ٿو. دورن جي تقابلي جائزي وسيلي الڳ دورن جي اسلوب بيان ۾ امتياز ڪري سگھبو. ڇو ته شخصيت ۾ صرف خاصيت جو ئي دخل نه هوندو آهي.

ٻولي ڪٿي کهڙي به سادي هجي، پر اها خاص انداز ۾ نه لکي ويندي ته ان ۾ زور نه رهندو. دور جو مروج انداز اختيار ڪرڻ گهرجي. ٻولي هڪ جيئري وٿ آهي، جيڪا هميشه ڦرندي گهرندي رهي ٿي. اڳئين دور جي ليکڪن وانگر لکڻ جي ڪوشش ڪبي ته ان تحرير ۾ مزو نه رهندو. هر دور جي ٻوليءَ جي لهجي ۾ ڪجهه فرق هوندو آهي، فڪري ۽ سماجي لاڙا تبديل ٿيندا رهن ٿا.

افساني يا ناول جي لاءِ مصنف جن لفظن کي گڏي ترڪيب سان استعمال ڪري، پنهنجي پيغام کي جنهن انداز ۾ پيش ڪندو آهي. ان کي خطابيه چيو وڃي ٿو. ڪٿي سندس انداز فنڪارانه ٿئي ٿو ته ڪٿي وري رسمي، ڪٿي عام رواجي ۽ سادو محسوس ٿئي. ڪٿي سندس انداز طنزيه هجي. موضوع مطابق سندس اسلوب بدلبو رهندو آهي. افسانوي ادب ۾ خطابيه پوري تحرير کي ڪٺي هلي ٿو. مصنف جو هر تحرير ۾ انداز بيان مختلف هوندو آهي سندس ڪردار، هڪٻئي کان مختلف هوندا آهن. سندن ٻولي، ريتون رسمون، ماحول، سڀ هڪٻئي کان مختلف هونديون آهن. مصنف جيڪي مختلف طريقا استعمال ڪري ٿو انهن مان خطابيه به اهم طريقو آهي.

خطاب واري انداز سان به ليکڪ تحرير کي خوبصورت بنائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. عام طور تي ان انداز ۾ ڪنهن به ماڻهون جي عقل ڏاهپ کي پيش ڪرڻ جي لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي. خطابي تحرير هڪ جدا حيثيت ناهي ٿي. ڪهاڻيءَ ۾ ليکڪ جيڪي ڪردار جوڙي ٿو انهن جي ڳالهائڻ جي انداز مان خطاب واري جو اندازو بخوبي لڳائي سگهجي ٿو. هر ڪردار پنهنجي سمجهاڻي خطاب جي

ذريعي سرانجام ڏيندو آهي. ڪهاڻيءَ ۾ مختلف ڪردار پنهنجي پنهنجي سڃاڻپ مطابق خطاب واري انداز ۾ پيش ڪندا آهن.

خالد محمود، پنهنجي ڪتاب، ”فڪشن ڪا اسلوب“ لکي ٿو:

> ”شاهي فرمان، بادشاهن جو ڪلام به خطابيه جي انداز ۾ پيش ڪيو ويندو آهي. بهادري، هيروازم، جنگ، انقلاب، موت شهادت، يا ٻين ڪيفيتن جو اظهار خطابيه ۾ آسانيءَ سان ڪري سگهجي ٿو. ان ڪان علاوه مذهبي فرمان ۽ تبليغ پهچائڻ لاءِ به خطابيه کي ڪارگر سمجهيو ويندو آهي.“ (16)

خطاب واري انداز ۾ مصنف جيڪا ڪهاڻي تحرير ڪري ٿو. ان ۾ ڪنهن سان مخاطب هئڻ جو شرط لازم نه هوندو آهي. ڪهاڻي يا ناول ۾ خطاب جي پنهنجي سڃاڻپ آهي. جنهن ۾ مصنف اهڙا جملا استعمال ڪندو آهي، جيڪي بامعنيٰ هجن. خطاب مان مراد لفظن جواهڙو با معنيٰ مجموعو جنهن جي ذريعي مصنف پڙهڻ واري تائين پيغام پهچائيندو آهي. افساني ۾ خطاب جي ذريعي مصنف پڙهندڙن سان هڪ خاص قسم جي ذهني هم آهنگي پيدا ڪري وٺي ٿو.

بياني اسلوب: ناول يا ڪهاڻي يا ادب جي ڪنهن به صنف ۾ بيانيه انداز گهڻو مقبول آهي. مصنف جي ذهن ۾ موضوع ۽ ان جي بياني جو تصور تمام واضح ذهن ۾ هوندو آهي. ڪنهن به وڏي موضوع کي مختلف لفظن ۾ بيان ڪرڻ بياني جي ذريعي ئي ممڪن آهي. بيانيه انداز ذريعي ليکڪ تفصيلي واقعي، شخصي نفسيات ۽ فلسفي تي هڪ نظر وجهندو آهي. سندس نظر هر واقعي تي هوندي آهي. ليکڪ افساني يا ناول ۾ موضوع ۽ ڪردار جي حوالي سان پنهنجي تحرير جو بيانيو تبديل ڪندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن ڪهاڻيءَ ۾ ڪردار ڳالهائي ٿو ۽ سندس ڳالهه ڏک يا خوشي واري آهي ته ان جو بيانيو ان حساب سان هوندو. ان جي لاءِ ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو، سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج، ۾ لکي ٿو ته:

> ”بيان (Narrative) اهو طريقو آهي، جنهن جي مدد سان ٻولي پنهنجو سچو ڪردار ادا ڪري ٿي. بيان ٻوليءَ جو بنيادي ۽ ڀرپور وسيلو آهي، بيان جي ٻي خصوصيت اها آهي ته ان ۾ طرز يا ادائگيءَ جو ڪردار شامل رهي ٿو. هر ڪو بيان طرز جو هڪ منفرد نمونو ٿئي ٿو.

البت فن ۾ ٽيڪنيڪ جي خيال کان بيان جو تعلق نظم کان وڌيڪ نثر سان آهي.“(17)

بياني نثر ذريعي سادا لفظ استعمال ڪري نثر نويس تحرير کي خوبصورت بڻائي ٿو. نثر نويس جي شخصيت جي ڇاپ ئي اسلوب آهي. نثر نويس پنهنجي شخصيت ۽ ان دور جي ماڻهن جي مزاج مطابق لکندو آهي. ٻوهئي صاحب جي چوڻ موجب بيان تصوراتي ادب جي بنيادي شيءِ آهي. جڏهن ته اديب جيڪو ادب تخليق ڪري ٿو اهو سندس خيال، سوچ، کي سهڻي نموني پيش ڪرڻ، ڪهاڻي يا ناول جي ڳالهه کي مصنف بيان ئي ڪري ٿو. بيان جي ذريعي ئي مصنف پنهنجي تحرير کي جاندار بڻائي ٿو. بيان جي ذريعي ئي اسان جي ٻولي مضبوط ٿئي ٿي.

بيانيه انداز ۾ ليڪ ڪڏهن پاڻ ڪردار ادا ڪندو آهي، جيڪو ڪهاڻيءَ يا ناول جي ذريعي ڪنهن خاص ڪردار کي پنهنجي مطابق پيش ڪرڻ چاهيندو آهي. ڪهاڻي يا ناول ۾ جتي علامتي، خطابيه انداز اچن ٿا اتي بيانيه جي اهميت کان به انڪار نٿو ڪري سگهجي. جيڪڏهن ڪنهن تحرير مان بيانيه کي ڪڍي ڇڏبو ته اها تحريران گونگي شخص وانگر ٿي ويندي جنهن وٽ ماس ته هجي پر منجهس روح نه هجي. ڪهاڻي، ناول ۾ بياني انداز گهڻو نظر اچي ٿو.

علامتي اسلوب: علامت نگاريءَ ڪهاڻي، ناول يا شاعريءَ ۾ وسعت ۽ گهرائي آڻي ٿي، حالتن پٽاندڙ شاعر يا نثر نويس علامتي اسلوب جي چونڊ ڪندا آهن. علامت جي ذريعي ئي مصنف يا شاعر شين جي تهه تائين پهچندو آهي. علامت وسيلي لڪل حقيقت کي ظاهر ڪري سگهجي ٿو. علامت لفظن جي اندروني معني کي اجاگر ڪندي آهي. علامت جو دائرو وسيع آهي. مصنف يا شاعر هميشه علامتن کان ئي ڪم وٺندا آهن. سماج ۾ جيڪي تبديليون اچن ٿيون. مصنف انهن کان واقف هوندو آهي. جيڪي ماڻهن کان وڌيڪ مصنف تي اثر انداز ٿين ٿيون. پنهنجي احساس، خيال، سوچ جو اظهار ڪرڻ لاءِ مصنف کي علامتي ٻولي جو استعمال ڪرڻو پوندو آهي. علامت وسيلي ليڪ ڪنهن مخفي ڳالهه يا ڳجهه تي انتهائي مهارت سان تحرير جو حصو بڻائي ٿو. علامت لاءِ ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو لکي ٿو ته:

”علامت اظهار جو اسلوب آهي، جنهن ۾ لڪل خيالن ۽ تصورن جو هڪ نه ڪٽندڙ سلسلو هوندو آهي ۽ ان جي حيثيت هڪ مستقل ۽

مجرد ورتاءُ واري هوندي آهي. ڪنهن به مخفي خيال سواءِ علامت کي پيش ڪري ڪو نه سگھبو. تنهن ڪري ادب ۾ علامت جي حيثيت مجيل ۾ هڪ ٺوس حقيقت بڻجي چڪي آهي“. (18)

علامت جو ڪردار تحرير ۾ ائين آهي، جيئن گل ۾ خوشبو جو رشتو هوندو آهي. جيئن هرمصنف وٽ پنهنجو اسلوب هوندو آهي بلڪل ائين علامت به ان جو هڪ جز آهي. علامت جي ڪري ئي ٻوليءَ ۾ وسعت اچي ٿي ڇو ته ان جي ڪري هڪ ئي شيءِ کي ڪيترا نالا ڏئي سگھجن ٿا. علامت نگاريءَ جي ڪري ٻوليءَ ۾ نوان خيال ۽ احساس متعارف ٿين ٿا ۽ ٻوليءَ ۾ وسعت اچي ٿي، وقت، حالات ۽ تبديليون ٻوليءَ تي اثر انداز ٿين ٿيون. ليکڪ جا زندگيءَ ڏانهن، سوچ جا نوان رخ، مشاهدا، تجربا ۽ ڪوجنا وارا رويا هڪ پختي ۽ منفرد اسلوب جوڙڻ ۾ مددگار ٿين ٿا. خيال متحرڪ آهي ته ٻولي ۾ نواڻ اچي ٿي. منفرد سوچ ۽ احساساتي اُتساهه وسيلي، ليکڪ لفظن جي نئين دنيا تخليق ڪري ٿو.

حوالا

1. فيرزالدين، مولوي، فيرزاللغات اردو جامع، نئون ايڊيشن، لاهور، فيرزسنز لميٽڊ، 2005ع، ص97
2. تابش، ذوالفقار احمد، اعجازالغات اردو، باره اول، سنگ ميل پبليڪيشنز1982ع، ص70
3. نورالحسن، مولوي، نورالغات اردو جديد ايڊيشن، جلد اول، جنرل پبليشنگ هاوس ڪراچي،1957ع، ص335
4. بلوچ، عبدالستار ، هڪ جلدي سنڌيڪا لغت، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي، 2006ع، ص 52
5. طاهره اقبال، منٽو ڪا اسلوب، اشاعت اول، فڪشن هائوس، حيدرآباد، 2012ع، ص14،
6. عبدالمجيد ميمڻ سنڌي، ڊاڪٽر، سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 2006ع، ص19
7. گوپي چند نارنگ، ڊاڪٽر، ادبي تنقيد اور اسلوبيات، اشاعت اول، ايجوڪيشنل پبلشنگ هاوس، دهلي، 1989ع، ص 14
8. سيد، عابد علي عابد، سعادت آرٽ پريس 19_A ايبٽ روڊ، لاهور، مجلسِ ترقي ادب لاهور، 1996ع، اسلوب، ص41،
9. عرساڻي شمس الدين، ڊاڪٽر، سنڌي ادب جي ارتقائي تاريخ، ڇاپو پهريون، اوسر اشاعتاڻو حيدرآباد ، 2009ع، ص350
10. عبدالله، سيد، ڊاڪٽر، طيف نثر، مرتب ممتاز بنگلوري، اشاعت اول، لاهور اڪيڊمي، 1965ع، ص30
11. فاخر حسين، تاليف و ترجمه، ادب اور اديب، ميان چيمبرز_3_ٺمپل روڊ لاهور، 1988ع، ص20
12. شاهواڻي، غلام محمد، ادبي اصول ڀاڱو1، آر. ايچ. برادرس شاهي بازار حيدرآباد، 1962ع، ص16
13. عرساڻي، شمس الدين، ڊاڪٽر، اسلوب، نئين زندگي، ماهوار علمي ادبي رسالو، 1967ع، ص41

14. ايضا 42.
15. ايضا 43.
16. خالد محمود خان، فڪشن ڪا اسلوب، بيڪن بڪس، غزني اسٽريٽ، اردو بازار لاهور، 2014ع، ص132
17. ٻوهيو الهداد، ڊاڪٽر، سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو، 2011ع، ص 203، 204
18. سڏايو غلام نبي، ڊاڪٽر، شاهه جي شاعري ۾ علامت نگاري، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه، حيدرآباد، ، 1992ع، ص29،30